

מקור חדש לתרגומו של שמואל אבן תבון למורה נבוכים והערותיו עליו

י' צבי לנגרמן

הקדמה: רשב"ת, מתווך תרבותי והוגה דעות

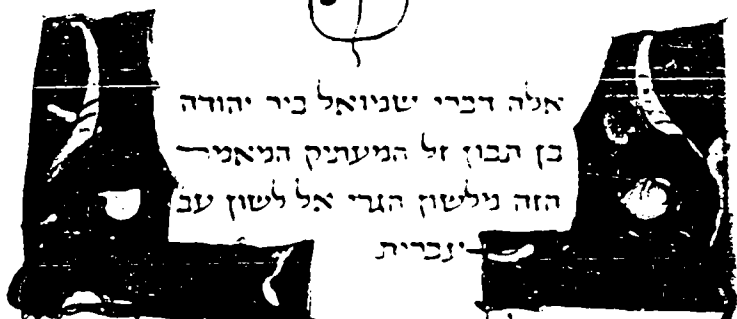
הספר החשוב ביותר בהגות יהודית שנתחבר בימי הביניים הוא בלי ספק "מורה הנבוכים" [להלן: מו"נ] של הרמב"ם. תרגומו של ר' שמואל אבן תבון [להלן: רשב"ת] למו"נ היה התרגום הנפוץ ביותר של ספר זה. עובדה זו לכד תספיק כדי לקבוע את מעמדו של רשב"ת כמתווך התרבותי החשוב ביותר מאותה תקופה. ואולם רשב"ת תירגם ספרים נוספים, גם של הרמב"ם וגם של כמה מחשובי חכמי העמים.¹ זאת ועוד, רשב"ת היה הוגה דעות בזכות עצמו, ולדבריו בפילוסופיה ובהבנה פילוסופית של התנ"ך היה הד חזק בדורו ובדורות הבאים אחריו. בעניינים לא מעטים סטה רשב"ת מן הקו שהינחה הרמב"ם.² את מקצת רעיונותיו – אלו אשר היה מודע להיותם שונים מדעותיו של הרמב"ם – מסר כפירוש או הרחבה למו"נ, או בחיבורים עצמאיים כגון "יקוו המים" והפירוש על קהלת.³ מלבד זאת, סבורני שדעותיו האישיות אף השפיעו על תרגומו למו"נ.⁴ נראה שהתרומות של רשב"ת לתחומים שונים, כגון תרגום, פרשנות והגות, מתמוזגות במפעל אחד ואחיד של תיווך תרבותי, היינו תיווכה של הפילוסופיה הרמב"מית על כתיבה, מקורותיה (אליבא דרשב"ת) והשלכותיה על המסורת היהודית.

1 על תרגומו של רשב"ת ראה: רמ"ש, תרגומים, עמ' 132-135, 415-423; פרידנטל, עמ' 44-50; זונטה, עמ' 178-181. תרגומו של רשב"ת לספר "אותות השמים" יצא לאחרונה במהדורתה של ר' פונטיין.

2 ראה את הפרק הראשון בדיסרטציה של רביצקי, וכן המאמרים הבאים ממנו: סוד; מטאורולוגיקה; וכן רביצקי, סודות, עמ' 182-188; והשווה לנגרמן, קובץ.

3 "מאמר יקוו המים" יצא לאור לפני יותר ממאה וחמישים שנה על ידי מ"ל ביסליכיס, פרעסבורג 1837. לאור כתבי היד הרבים הנמצאים מחיבור זה מן הראוי שיצא שוב במהדורה מתוקנת. הפירוש לקהלת נמצא אף הוא בכתבי יד רבים, וכעת שוקד על ההדרתו מר גיימס רובינזון מאוניברסיטת הרוורד.

4 ראה לנגרמן, רקיע, עמ' 473-475. במקרה הנידון במאמרי הנ"ל, סבר רשב"ת בתמימות שתרגמו משקף בנאמנות את כוונתו של הרמב"ם, ולא היא; עיין שם.

אמר מתנצל לא מהייתי חכם בעיני השיאני לבכי נ
 לבוא במשעול ההעתקה הצר הלזה אשר גר מזר
 וגר מזר גר צר הלשון המועתק ממט ואפע שה
 שימושו והבנת דברי הספר ועניניו מהיוזין וגר צר
 ידיעת הלשון המועתק אליו וכל שרשיו סעיפיו אמירו
 וחורשיו מהשמה וזה מפע שההעתקה היא מעשרה
 אחר וכל מינשה יש ארבע סיבות לא יצאוהו ולהעש
 ולהעשותו ולא יחלט מאחד מהם והם הפועל
 והחומר והצורה והתכלית והצורה המלאכית
 צריך פועלה אל כלם כאשר יעשה אותם כבישן הבית

הקדמת המעתיק לתרגום מו"נ, הספרייה הבריטית, כ"י Add. 14763

על מעשה התיווך של מו"נ, דרכו של רשב"ת בתרגום, לבטיו וקשייו, אנו יודעים לא מעט, וזאת בזכות כמה מסמכים חשובים שרשב"ת השאיר אחריו. בפתחתו לתרגום, מסביר רשב"ת את הנסיבות שהביאו אותו "לבא במשעול ההעתקה הצר הלזה", ואף שוטח לפני הקורא כמה מן הבעיות הלשוניות שנתקל בהן. בין השאר, מספר רשב"ת על התכתבותו עם הרמב"ם בקשר לכמה שאלות שהתעוררו אצלו אגב מלאכת התרגום; תשובה אחת מאת הרמב"ם שרדה, ופורסמה במהדורה מדויקת (כולל קטע מן המקור בערבית) על ידי הרב יצחק שילת.⁵ מסמך נוסף חשוב ביותר הוא הקדמתו ל"פירוש המלים הזרות" (להלן: פמ"ז) אשר סיפח למהדורה האחרונה (או המהדורות האחרונות?) של תרגומו.⁶ שם קובל רשב"ת על התרגום שהכין יריבו הגדול "המשורר ר' יהודה ן'

5 שילת, איגרות, ב, עמ' תקיא-תקנד.

6 על חשיבותו של החיבור הזה, שעד היום לא זכה למהדורה מדעית, עיין בדברי י' אבן-שמואל

אלחריזי⁷. את שני השערים שכתב אלחריזי כהקדמה למו"נ מכנה רשבת "הבלים וטעויות... ומכשולות ואבני נגף". רשב"ת מבקר באריכות ובחריפות את עבודתו של אלחריזי אשר "הרס להעתיק ספר כולל חכמות עמוקות אשר לא פקח עין בדבר מהם וגם שכלו אינו כדאי להבינם מעצמו על כן לא ידע מהם מאומה"⁸. ואולם רשב"ת מנצל את פמ"ז כדי ליידע את הקוראים בדבר מספר טעויות שהוא בעצמו גילה בתרגומו, ולבקש מן הקוראים לתקנן: "והנני מודיע קצת מלות שהחלפתים בספר אחר אשר פשטה בארץ כדי שיתקנה כל מי שיגיע השער הזה אל ידו". על שלושת המקורות האלו יש להוסיף את הערותיו של רשב"ת למו"נ. הערות אלו, שמקצתן ביקורתיות ומקצתן פרשניות, נמצאות בשולי מו"נ בעשרות כתבי יד, ובגירסאות שונות. מתוך בדיקה ראשונית של תפוזת ההערות בין כתבי היד השונים, מתבקשת המסקנה שנפוצו מסורות שונות לגביהן. סימוכין נוספים למסקנה זו נמצאים בצורות השונות שבהן ההערות חתומות (ראה להלן). עד עכשיו רק חלק קטן מהערותיו של רשב"ת הגיע לידיעת החוקרים, ומעטים הדיונים בהן בספרות המחקרית.⁹ ואולם, כעת שוקד על הוצאתן לאור מר קרלוס פרנקל מאוניברסיטת ברלין, אשר כבר אסף עשרות מהן ומתקדם בעבודת המיון והניתוח. עבודתו עשויה להיות תרומה חשובה מאוד לחקר המו"נ, ונעזרתי רבות בטיטה ראשונה שלה לצורך מאמר זה.

המקור החדש: פירוש אנונימי למו"נ בכתב יד ליוורנו

לאחרונה הופנתה תשומת לבי לכתב יד שיש בו ידיעות חדשות וחשובות ביותר לגבי הסוגיות שמניתי, ומטרתו במאמר קצר זה היא למסור את עיקר תוכנו. כתב היד נמצא בספריית תלמוד תורה בעיר ליוורנו ומספרו שם 40. הוא נעתק בעיר "ליידה" (Lleyda) אשר בקטלוניה) בשנת 1382, ותוכנו הוא כדלקמן:

1. ספר הנפש לשם טוב אבן פלקירא (דפים 1א-12ב)

- במבוא לפמ"ז הנספח למהדורתו הראשונה של מו"נ בתרגום רשב"ת (תש"ו).
- 7 לפי כתב יד אחד, שלמרבית הצער נשמד בשרפת הספרייה שבעיר טורינו, קובע רשב"ת שתרגומו (כמובן מהדורה ראשונה) היה לפני אלחריזי כאשר הלז הכין את תרגומו שלו; ראה רמ"ש, תרגומים, עמ' 420. אם אכן נכון הדבר, ייתכן שרשב"ת הוא בעצמו גרם לתרגום הלא-מוצלח של "בטול השדים"; על עניין זה ראה להלן.
- 8 השתמשתי בגירסה המודפסת הנפוצה, "פירוש המלים הזרות אשר במאמרי הרב זצ"ל", נספח למו"נ (וילנה); עיין שם, דף ב ע"א.
- 9 שלמה מונק צייטט אחדות מהן וגם דן במשמעותן בהערות לתרגומו של מו"נ. אבן-שמואל העתיק כמה מהן במהדורתו האחרונה של מו"נ בתרגום רשב"ת, בסוף הכרך השני. לפי רביצקי (דיסרטציה, עמ' 9 הערה 2), לקח אבן-שמואל את ההערות מתוך כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 28 746. רביצקי אף הוא דן במקצת ההערות. חוקרים נוספים דנו בהערה-ההוספה למו"נ ח"ב פכ"ד, ראה להלן.

2. מורה המורה, והוא פירוש למו"נ מאת אבן פלקירא (א-1388)
3. איגרת השבת לראב"ע (ב-389-95)
4. פירוש אנונימי למו"נ (א-121-96)
5. פירושים נוספים למו"נ, גם הם אנונימיים (ב-126-121)
6. איגרת תשובות מאת זרחיה בן שאלתיאל ליהודה בן שלמה (א-126-129)
7. הערות שונות בכתיבה מאוחרת (ב-130-132)

כתב היד תואר בקצרה על ידי קרלו ברנהיימר. הלה כלל ביחד את הפריטים 4-6, והציע שבדפים הללו יש פירוש אחד למו"נ, שחובר בספרד לקראת סוף המאה הי"ג.¹⁰ פריט מס' 6, איגרתו של זרחיה בן שאלתיאל, זוהה עבורי על ידי קרלוס פרנקל, אשר הציע שגם פריט מס' 5 קשור עם זרחיה, ונראה שהצדק עמו. אולם, עיקר ענייננו הוא בפריט מס' 4, שהוא מקור חדש, גדוש ידיעות על תרגומו של רשב"ת והערותיו. הפירוש רצוף ודן בכל שלושת חלקי מו"נ, אם כי לא בכל פרקיו. נראה שבמקורו נכתב כהערות בגליון ההעתק של מו"נ שהיה ברשותו של המפרש, ואחר כך הועתקו ההערות בנפרד ממנו; זו גם דרך התהוותם של יתר הפירושים, רובם ככולם.¹¹ אינני יודע לזהות את המפרש, אבל אוכל להגיד את זאת: היו לפניו מקורות שלא הגיעו לידינו, ובכללם, ככל הנראה, עותק של מו"נ ששימש את רשב"ת עצמו, עם הערותיו, מחיקותיו ופירושו. מלבד זאת, המפרש ידע את הלשון הערבית, ובמספר מקומות דן בתרגומים של רשב"ת ואלחריזי כאחד, והישווה אותם למקור.¹² נציג תחילה את הציטוטים העיקריים מן הפירוש המלמדים ישירות על היבטים שונים של תרגומו של רשב"ת; אחר כך נוסיף כמה פרטים אחרים לגבי הפירוש למו"נ.

"בטול השדים"

דף 101א (בסופו), בקשר למו"נ ח"א פנ"א:

החכם ר' שמואל המעתיק כתב בספרו על בטול השד וראיתי שעבר עליו קולמוס

10 ברנהיימר, ליוורנו, טורים 27-28. הפריט השני תואר ביתר פירוט בדיסרטציה של י' שיפמן, חלק ב, עמ' ח-ט.

11 ראה למשל התיאור של כ"י מילנו-אמברוויאנה F 91 sup אצל ברנהיימר, מילנו, עמ' 100-102. בשוליו נמצאות הערותיו של יוסף אבן כספי, ככל הנראה בכתיבת יד; לאחר מכן הערות אלו רוכזו ונפוצו כפירוש. כמו כן ראה כ"י לונדון, British Library Or. 1423. זהו עותק של מו"נ בשפת המקור, ובשוליו הערות, אף הן בערבית-יהודית; הערות אלו רוכזו בנפרד בכ"י ברלין, Oct. 258 (ראה: לנגרמן, כ"י לונדון). כמוכן שאחר שההערות נאספו ורוכזו, יכול היה המפרש להמשיך לעבוד עליהן ולשכתב אותן, להוסיף ולגרוע.

12 שם טוב אבן פלקירא הישווה באופן שיטתי בין תרגומו של רשב"ת ובין המקור; ראה על כך שיפמן, מתרגמים. מלבד זאת, נמצאות בכתיב יד אחדים של מו"נ הערות בשוליים המביאות את לשון המקור. דנתי במקצתן בסוף מאמרי, כ"י אלדלאה.

וכתב בחוץ החלק שאינו מתחלק וכן עקר (ב101) החלק שאינו מתחלק טעה ר' יהודה שהעתיק השד במקום החלק וטעה בין נון לזין כי התיבה הזאת היא בערבי זין וחשב שהוא נון ואותה התבה אם היה בננון הוא שד ואם הוא בזין הוא חלק ובוה טעה כי באמת הוא זין והוא חלק בלשון הקדש ור"ל החלק שאינו מתחלק ואם היה מבין שורש הדברים לא היה טועה ולא היה חושב שהוא נון אלגין (!) הוא שד אלגין (!) הוא חלק...

העניין ברור די צורכנו. האותיות ז' ו'ן דומות, ולאחריו התבלבל ביניהן, וחשב שהרמב"ם כתב "אלגין", כאשר באמת כתב "אלגו". לכן, בתרגומו של אחריו מופיע הביטוי המוזר "בטול השדים", כאשר באמת עניינו של הרמב"ם הוא החלק אשר איננו מתחלק, היינו האטום. הרב יוסף קאפח כבר העיר על טעותו של אחריו, והסביר נכונה את מקורה. ואולם מכתב היד שלנו אנו לומדים את הפרט החשוב, שבתחילה גם רשב"ת תרגם "בטול השד", ורק אחר כך עמד על טעותו, העביר קולמוס על שתי המלים הללו, ורשם "בחוץ" (בגיליון, בשולי הדף) את התרגום הנכון, הנמצא בכל הדפוסים: "החלק אשר איננו מתחלק". כאמור, ראה המפרש שלנו את כתב ידו של רשב"ת, עם המחיקה והתיקון בצד.¹³

הד קלוש של הערה זו נמצא בגיליון אחד מכתבי היד של מו"נ (פרים 685, דף א27): "בהעתקה הראשונה יצא השר כי החכם ר' שמואל א"ת מצא בערב ין והוא שר ונסתפק בזה ושאל לר"ם במו"ל המחבר והשיב לו טעה הסופר והאריך הזין כי הוא יז והוא החלק". נראה שהמעיר לא שלט בשפה הערבית, ולא הבין את פשר המסורת שקיבל לגבי חזרה זו של רשב"ת; לכן התבלבל בין "שר" ל"שד", בין "זין" ל"גן", ובין "יז" ל"גז". הערה זו מעידה שאכן בתרגומו הראשון רשם רשב"ת "בטול השד", והרמב"ם בעצמו תיקן את המשגה.

יש בהערת כ"י פריס חידוש בעניין אחר, הקשור קשר אמיץ בסוגיית תרגומו של רשב"ת. המסמכים החשובים ביותר להבהרת מעשה התרגום הם בלי ספק המכתבים שרמב"ם ורשב"ת החליפו ביניהם, ואולם באיגרתו של הרמב"ם אל רשב"ת, כפי שהגיעה לידינו, אין זכר לשאלה בעניין "אלגו".¹⁴ אמנם טרח רבות הרב שילת להוכיח שאיגרת התשובות של הרמב"ם – שנשתמרה בגירסאות שונות, רובן חלקיות – כולה מסמך אחד הוא, וכן עמל לבטל את דעותיהם של כמה מקודמיו במחקר, שטענו שהיו כמה שלבים בהתכתבות.¹⁵ מכל מקום, נראה ברור שרשב"ת שיגר לרמב"ם יותר ממכתב

13 אפשר אולי לפרש את הדברים אחרת: לרשב"ת היה עותק של תרגומו של אחריו, ובעותק הזה העביר קולמוס על הביטוי "בטול השדים". ואולם פירוש זה אינו נראה, גם מפני שצפוי היה שרשב"ת יזכיר טעות חמורה זו בתוך תלונותיו הקשות על אחריו. גם ההערה שבכ"י פריס 685 (ראה הפיסקה הבאה) מעידה על ההסבר שהצענו.

14 תשובתו של הרמב"ם פורסמה במלואה על ידי שילת, איגרות, ב, עמ' תקכה-תקנד.

15 שם, עמ' תקיג-תקיז.

אחד המציג את שאלותיו. כבר העיר צבי דינדרוק שרשב"ת מזכיר את איגרותיו בלשון רבים: "כתבי הקדמונים".¹⁶ יתרה מזו, בנספח לאיגרת ההשגחה שפירסם החוקר הנ"ל, מעלה רשב"ת את שאלת תרגומן של ארבע מלים בערבית הבנויות מן השורש "את"ר.¹⁷ בתשובת הרמב"ם אין לכך כל התייחסות, וכפי שהסברתי במקום אחר, אני מחזיק בדעה שדווקא בתרגום המלה "אלאת'אר", כפי שהיא מופיעה בפסקה חשובה מאוד במו"נ ח"ב פ"ל, שיבש רשב"ת את תרגומו, והטעה (כמובן בשוגג) את קוראי מו"נ עד ימינו.¹⁸ זאת ועוד, כבר שיערה ש' סטרומזה, מתוך תשובתו של הרמב"ם, שאיגרתו של רשב"ת כללה את רשימת הספרים שהוא נהג לעיין בהם; גם רשימה זו לא הגיעה אלינו.¹⁹ לכן, גם אם נסכים עם הרב שילת שאותם חלקי איגרות הכוללים את תשובת הרמב"ם מקורם במסמך אחד ואחיד, מסתבר מאוד שרשב"ת שלח אל הרמב"ם יותר ממכתב אחד, ואולי גם קיבל יותר ממכתב אחד עם התשובות.

היבט נוסף לסוגיה זו: ייתכן מאוד שתרגומו של רשב"ת היה לפני אלחריזי כאשר הלה הכין את תרגומו.²⁰ אם כך, בוודאי שהיתה לפני אלחריזי המהדורה הראשונה של תרגומו של רשב"ת, שכלל ככל הנראה את התרגום המוטעה "בטול השדים". ייתכן אפוא שבעניין זה נמשך אלחריזי אחר טעותו של רשב"ת; אלחריזי, שלא הבין בפילוסופיה, לא מעט ולא הרבה, בחר במקום זה להעתיק את תרגומו של רשב"ת למונח. אם באמת השתלשלו הדברים בצורה זו, נוכל להבין מדוע לא ניצל רשב"ת תרגום מגוחך זה בכדי להוסיף בו על יריבו הגדול, כפי שהירבה לתקוף אותו וללעוג לו בפתיחה לפמ"ז. הרי תמוה מאוד הדבר שרשב"ת, אחרי שהכריז שמטרתו היא "לגלות ערות ההעתקה ההיא", ואחרי שהורה היתר לעצמו "לפרסם סכלות חברי לא להתכבד בקלונו השם יודע ועד רק לתועלת שזכרתי ולענוש המהביל על חטאו אשר חטא נגד הרב זצ"ל תחלה ועל אשר נתן מכשולים לפני בני אדם", דילג על טעות זו, שהיא מבין החמורות בתרגום אלחריזי, אם לא החמורה שבכולן. כעת נוכל להשיב, שרשב"ת פסח עליה כי הוא בעצמו נכשל בה במהדורתו הראשונה, וככל הנראה אלחריזי רק העתיק ממנו במקום זה. רשב"ת לא הזכיר אותה, אם מתוך הגינות ויושר, כי ידע שהוא בעצמו מקור הטעות, ואם מחמת החשש שעדיין נפוצים עותקים של תרגומו המציגים את התרגום הראשון והמוטעה שלו למונח.

מפרש אחר למו"נ, אף הוא אנונימי, ידע ככל הנראה גם הוא על חזרתו של רשב"ת בעניין התרגום הבלתי מוצלח "בטול השדים", ומצא לו שקיעין במקום אחר בפמ"ז. וכך רשם בפירושו: "ח"א פנ"א על ביטול החלק נ"ע [=נכתב עליו? נוסח עתיק?] על ביטול

16 דינדרוק, רשב"ת, עמ' 341.

17 שם, עמ' 362.

18 ראה לעיל, הערה 2.

19 סטרומזה, הערה.

20 ראה לעיל, הערה 7.

השדים וכן העתיק ר' יהודה חריזי וגם ר' שמואל ב"ת אבאר (!) זה בשער המלות שחבר במלה אמת.²¹ הפנייתו היא למילה "אמת" בפמ"ז, ושם אנו קוראים: "אמת ידוע ענינה ואולם הצריכנו לפרשה מה שהצריך קצת הפילוסופים להאריך דברים בביטול ההבלים כבטול השדים המדומים וזולתם...". בדרך כלל אני מתרחק ומסתייג מכל ניתוח פסיכולוגי מצדם של החוקרים, ואולם כאן אינני יכול לכבוש את נבואתי, ואומר שבהביאו את הביטוי "בטול השדים" דווקא בערך "אמת", הודה רשב"ת על האמת, כלומר על חלקו בהפצת התרגום הבלתי מוצלח הזה.

עדויות נוספות מתוך עותקו של רשב"ת

דף 105ב, בקשר למר"ג ח"א פע"ב:

ר' שמואל עשה בתחלה יודע כי הכחות המגיעות מן הגלגל וכו' ואחר כן הגיה בספר מן הגלגלים והוא האמת ועל כן אמר הנה הנמשכים אחר גורם לשון רבים בעבור הגלגלים...

והנה המשפט הנידון במקור, לפי מהדורתו של שלמה מונק (עמ' 129 שורות 16-17): "ואעלם אן אלקוי אלוואצלה מן אלפלך להדא אלעאלם עלי מא קד באן ארבע קוי... וכל דלך בתוסט אלצו ואלצלאם אלתאבע לנורהא ודורתהא". בתרגום הנדפס של רשב"ת (מהדורת וילנה, הודפס בצילום מספר פעמים) אנו קוראים (עמ' 112 שורות 9-12): "יודע כי הכחות המגיעות מן הגלגלים לזה העולם כפי מה שהתבאר ארבע כחות... וכל זה במיצוע האור והחשך הנמשכים אחר יושרם והקפם סביב הארץ". מהפירוש החדש אנו למדים שבתחילה חשב רשב"ת לתרגם "אלפלך" לשון יחיד, "הגלגל"; ואכן "אלפלך" בערבית צורת יחיד. אחר כך הגיה ל"גלגלים", לשון רבים, ובעקבות תיקון זה גרס (עמ' 112 שורה 12) "הנמשכים אחר", גם זה לשון רבים. כבר בפתיחתו לתרגום, התוודה רשב"ת על הקושי להתמודד עם צורות יחיד ורבים: "ועתה מפיל אני תחינתי לפני כל מעיין בספר הזה אשר אם ימצא בהעתקה טעות או שגיאה בלשון או בדקדוק המלות או בין לשון זכר לנקבה או בין רבים ליחיד שיתקנה וידינני לכף זכות...".

כבר שיער מונק, על סמך ההשוואה בין המקור והתרגום, שצורת הרבים "גלגלים" אינה אלא תיקון מאת רשב"ת. לפי הסברו של מונק, הכינוי החבור "הא" ("נורהא ודורתהא") יכול לחזור רק למלת "אלפלך"; לכן הרגיש רשב"ת בצורך להבין מילה זו כאילו היא צורת רבים, "אלאפלאך".²² מתוך ההערה שבכ"י ליוורנו אנו למדים שאכן התלבט רשב"ת

21 כ"י אוקספורד-בודלי Opp. 572 = קטלוג נויבאוואר 12282, דף 92ב. נויבאוואר שיער שרשב"ת בעצמו חיבר את הפירוש הזה, ואולם דבריו נדחו לחלוטין על ידי רמ"ש, פירושים, ערך 44.

22 מונק, א, עמ' 362 הערה 2. השווה הערה 38 לפרק הנזכר אצל הרב קאפח. נראה מדבריו שהוא סבור שהמילה "אלשמס" היא הנושא המוסתר של המשפט, ואליה חוזרים שני הכינויים " – הא".

בתרגום. בראשונה רשם "הגלגל", התואם את צורת היחיד "אלפלך", ורק אחר כך תיקן אותה ל"הגלגלים".

מן ההערה הבאה נראה שהמפרש הגיה את ספרו – שהוא כאמור מו"נ בתרגומו של רשב"ת – לא רק על פי עותקו של רשב"ת, אלא גם על פי המקור. ההערה נמצאת בדף 116ב, והיא מתייחסת לח"ג פ"ז, הדעת החמישית בהשגחה, שהיא דעת תורת משה:

לא נשמע כלל באומתנו ובאנשי תורתנו חולק עליה שבח לאל פי" ש"ל (=שבח לאל) על שאין חולק בזה שבאמת האדם בעל יכולת ובהירה ומתחלה לא כתבתי בפנים בזה הספר שלי שבח עד שמצאתי אותה בספר המורה של החכם ר' שמואל ובספר הערבי על כן הגהתי אותו בחוץ.

המשפט "לא נשמע כלל באומתנו ובאנשי תורתנו חולק עליה", נמצא בתרגומו של רשב"ת (ראה בנדפס, עמ' 24 שורות 9-10), ובגירסה הנפוצה והמודפסת אכן חסרות המלים "שבח לאל", אם כי במקור אנו מוצאים "בחמד אללה".²³ פיסקה זו מחזקת את מה ששיערו לגבי הביטוי "בטול השדים", היינו ש"ספרו" של המפרש כלל מהדורא קמא, והוא הגיה את ספרו על פי עותק של מהדורא בתרא, ליתר דיוק, על פי כתב יד שהציג את המהדורה האחרונה בצורת תיקונים והערות בכתב ידו של רשב"ת. מלבד זאת, עמד לרשותו עותק של המקור בערבית יהודית. במקרה שלפנינו המפרש הגיה את ספרו רק לאחר שבדק את המקור, ועדיין רק "בחוץ", למרות העובדה שראה את התיקון של רשב"ת, כיוון שנקט משנה זהירות בכל הקשור לגירסאות במו"נ.

זאת ועוד. המפרש מוסיף על הערה זו את הדברים הללו: "מצאתי שכתב החכם ר' שמואל בקומדרוס (!) ההשגחה אשר חבר והרב ז"ל הודה לאל על אשר לא מצא חולק על זה הפנה וכו'...". ה"קומדרוס" (כלומר, הקונטרס) הנזכר הוא ככל הנראה האיגרת אל הרמב"ם בעניין ההשגחה שפירסם צ' דיזנדרוק, אם כי לא מצאתי שם את הציטוט הנ"ל.²⁴ דיזנדרוק הישווה בין המובאות מן מו"נ באיגרת ובין הגירסה בדפוסים, והגיע למסקנה שבזמן כתיבת האיגרת טרם קבע רשב"ת את נוסחתו הסופית של התרגום, ואולי אף טרם החל במלאכת התרגום.²⁵ לעומת זאת, מדברי המפרש שלנו נראה שלשונה של האיגרת משקפת דווקא מהדורה מאוחרת, ואולי אחרונה, של התרגום. ייתכן כמובן שמדובר בחיבור אחר בעניין ההשגחה, חיבור שלא הגיע אלינו ממנו שריד. מכל מקום, לפנינו עדות נוספת עד כמה הקפיד המפרש לעמוד על הגירסה המדויקת במו"נ.

23 מונק, ג, עמ' 124 הערה 2, העיר שהמילים "ובאנשי תורתנו" הן תוספת של המתרגם ובאות במקום "בחמד אללה". גם הרב קאפח (הערה 52 לפרק הנ"ל) העיר על השמטתו של רשב"ת.

24 דיזנדרוק, רשב"ת, שם.

25 "...at the time of our letter he [Ibn Tibbon] was far from having reached the final wording of his translation, if we are at all to assume that that he had actually started to write on it"

(שם, עמ' 344).

הביטוי הבלתי שכיח "לכתוב בחוץ", המוזכר פעמים לא מעטות בפירוש שלנו, היה מונח חשוב בעבודתו הטקסטואלית של רשב"ת. בהקדמתו לתרגום מו"נ כתב: "גם במקומות אכתוב על מלה אחת לשון אחר מחוץ ולא אכתבנו עליה במקום אחר". באיגרתו אל הרמב"ם הציג את שיטתו ביתר פירוט: "ואני בקצת שגיאות ששיערתי בהן הייתי מציין בחוץ בדיו ובקצתם הייתי מעביר צפרני בגליון כנגד השטה שבה הטעות שבקצתה אין ציון כלל ומחסד אדוננו לצוות על המגיהים שלא יגרדו מכל שימצאו בספרים אפילו אות אחת אך יגיהו בחוץ לא על ידי גרד ויציינו היטב המקומות כדי שלא ישאר לנו ספק כמה שיגיהו".²⁶ גם הביטוי "כתוב בפנים" מופיע כמה פעמים בפירוש שלנו (דף 98ב, בקשר לח"א פכ"ו ושוב שם בקשר לח"א פכ"ח). נראה שלומדי מו"נ בדורות הראשונים אחר פרסום תרגומו (ליתר דיוק, תרגומיו) של רשב"ת נזהרו להבחין בין דברי המו"נ ובין כל הערת שוליים העשויה להסתנן לתוך הטקסט של הרמב"ם, כחלק ממעשה ההעתיקה; לכן הקפידו לציין מה מקומו "בחוץ" ומה מקומו "בפנים". ייתכן שמכאן עברו להשתמש בביטוי "בחוץ" במובן של כל הערה בשוליים, גם זו שלכאורה אין חשש שתתבלבל עם הטקסט של הרמב"ם. הנה למשל, בדף 109א, בקשר לח"ב פ"ט, רשום: "כתיב בחוץ כל זה תמצא בספר יקוו המים פרק עשירי". ייתכן שהמפרש העתיק כאן הפנייה מאת אחד מתלמידיו של רשב"ת, או אפילו רשב"ת עצמו, לספרו "יקוו המים". הביטוי מופיע שוב בדף 111א: "ומדעתי אני הכותב בחוץ... ע"כ מצאתי בחוץ"; נביא את תוכן ההערה הזו לקמן, בדיונו על ההערה לח"ב פכ"ד.

הערותיו של רשב"ת למו"נ

מתוך עיון במובאות הללו אנו מסיקים שהמפרש ראה אוטוגרף של תרגומו של רשב"ת, כולל תיקונים שעשה רשב"ת למהדורה הראשונה של התרגום. מלבד זאת, מביא המפרש הרבה מאוד מהערותיו של רשב"ת למו"נ – מקצתן, כאמור, נמצאות מפוזרות בעשרות כתבי יד אחרים. אחד ההבדלים המעניינים בין גירסאות ההערות הוא ההבדל בחתימת שמו של רשב"ת. ישנן הערות הפותחות "אשב"ת" (=אמר שמואל בן תבון), ויש מהן החתומות בסופן "שב"ת", וישנן גם המביאות את שמו המלא, "שמואל בן תבון", או בקיצור "שמואל ב"ת". גם כאשר ההערות נמצאות ביותר מכתב יד אחד, על פי רוב הגירסאות שונות אחת מחברתה. בכתב היד שלפנינו נמצאות הערות מכל הסוגים שמינו, בדרך כלל בשינויי נוסח מכתבי יד אחרים. זאת ועוד, ניתן לקבוע שכמה וכמה פירושים המובאים

26 קובץ, ח"ב, עמ' כו (נדפס מחדש בתוך: כתבי הרמב"ם ובנו ר' אברהם, ירושלים, בלי תאריך). פונטיין, עמ' XXV, כבר ציינה למקומות האלו, ושיערה שכך היתה שיטתו של רשב"ת גם ב"אותות השמים". וראה גם רביצקי, דיסרטציה, עמ' 9 הערה 2, שמביא הערה מתוך כ"י פריס 189 דף 48א, שנמסרה ממה ש"כתב ר' שמואל בן תבון מבחוץ".

באופן סתמי בכתב היד שלנו, זאת אומרת הפותחים במילה "פי" בלבד, שייכים לרשב"ת, כי בכתבי יד אחרים הם חתומים בשמו. מסקנתו של דבר: ייתכן שהרבה מאוד מן הפירושים האנונימיים המצוטטים בכתב היד שלנו מקורם אצל רשב"ת. לעומת זאת, מספר הערות המובאות בכתבי יד אחרים בשמו של רשב"ת נעדרות מכתב היד שלנו. אין בידי הסבר למיון ההערות ופיוזון בכתבי היד השונים; ייתכן שחלקן נרשמו על ידי רשב"ת עצמו בעותקו (או עותקיו) של מו"נ, וחלקן נרשמו על ידי תלמידיו בעותקים שלהם. מכל מקום, ברי שלפנינו מאגר גדול וחשוב ביותר של הערותיו.

והנה כמה דוגמאות של פירושים אנונימיים שניתן לזהותם כדברי רשב"ת. בדף 97א, הערה לח"א פי": "להמצאת הדברים הטבעיים פי שאין בהם רק טבע לבד לא נפש לא צומחת ולא חיה". הערה זו נמצאת כמעט מילה במילה (סופה ניתן לקריאה רק בקושי רב) על אתר בכ"י מילנו – אמברוזיאנה F 91, דף 13א, כאשר היא פותחת: "פי לר' שמואל ב"ת". בדף 98ב, בקשר לדברי הרמב"ם בח"א פכ"ו, שלעולם לא יתואר האל בשינה: "אן ניגד (!) עורה למה תישן ה'". ובכ"י קמברידג' Add 1493 על אתר (דף 25ב): "אשב"ת הנה נמצא עורה למה תישן ה' וצ"ע".²⁷ הביטוי בערבית "אן ניגד", בא בכ"י קמברידג' "הנה נמצא"; כמובן שבערבית תקינה אומרים "אן נגד", כלומר, "הנה אנחנו מוצאים". מאוד היינו רוצים לדעת מי הקדים את הקושיה בשתי מלים בערבית, רשב"ת או תלמידו?²⁸ מעניין שמיד אחרי ביטוי זה מביא המפרש שלנו הערה נוספת, הפעם מסורת שבעל פה בשמו של רשב"ת: "אמרו כי כשהעתיק ר' שמואל זה הספר עשה זה הפרק אחד עם למעלה ממנו ואחר כך תקן אותם וצוה להפרידם". מכאן שלבטיו של רשב"ת, אחרי פרסום המהדורה הראשונה של התרגום, נגעו גם לעריכתו של הספר. בפיסקה הראשונה של מאמרנו זה אמרנו שרשב"ת רכש לעצמו שם כהוגה דעות בפני עצמו. בכמה מקומות המפרש שלנו מכנה אותו "החכם" בסתם, ובמקום אחד (דף 98א–ב, בקשר לח"א פכ"א) הוא נושא ונותן בדעותיהם החלוקות של "החכם" (רשב"ת) ו"הרב" (הרמב"ם), תוך מתן משקל שווה למחבר ולמתרגם.²⁹ ההערה נמצאת, בשינויי לשון קלים, בשני כתבי יד נוספים: כ"י קמברידג' הנ"ל (דף 22ב) וכ"י ששון 341

27 כמובן, רשב"ת אינו היחיד שהעיר על הפסוק הנזכר (תהלים מד, כד). ראה למשל האפו"ד על אתר: "ר"ל אע"פ שהפסוק אומר למה תישן ה' הוא על דרך התימה כלומר למה תהיה כישן לא שיתואר לו ית' תישן ה'".

28 חתנו של רשב"ת, יעקב אנטולי, תיאר את לימודו אצל רשב"ת במילים אלו (מלמד התלמידים, הקדמה, מצוטט אצל רביצקי, דיסרטציה, עמ' 22): "לומדי לעתים בלשון הערב מעט מחכמת הלמודית לפני החכם הגדול חתני ר' שמואל... אבן תבון". האם התכוון שלמדו מתוך הספרות הערבית, או שמא רצה לומר שגם שוחחו ביניהם בשפה הערבית?

29 גם שם טוב אבן פלקירא נהג לכנות את רשב"ת "החכם": ראה נוריאלי, באור. מעמדו של רשב"ת במאות הי"ג–הי"ד כהוגה עצמאי יהווה נושא מעניין למחקר.

(עמ' 30).³⁰ בעזרת שני כתבי היד הללו נוכל לזהות את הציטוטים מפירושו של רשב"ת בתוך הפירוש שבכ"י ליוורנו. לנוחיות הדיון נסמן אותם באות אחרת.

אמר וכגבר עברו יין ד"ת זה שאמר הרב ז"ל כל מי שנעשת נפשו מלת מי אינו נופל כי אם לאדם ועל כן אמר החכם כל דבר ומלת דבר נופל על היין ולא על אדם ועוד שהיה לו לרב לומ' וכגבר עבר את היין הרב ז"ל רצה לומ' שהגבר עבר מהיין והחכם רצה לומ' שהיין עבר חק הגבר ובין לדברי הרב שאמ' שהגבר הוא העובר ובין לדברי החכם ר' שמואל שאמ' שהיין הוא העובר הפי' אחד רוצה לומ' ששתה יותר מדאי ויותר מן הראוי מן היין אך בזה הם חולקים...

באשר לראשי תיבות "ד"ת", הנמצאים בעוד כמה מקומות בפירוש, מר פרנקל מציע שפתרונו "דעת תלמיד", והדבר אפשרי בהחלט. מכל מקום, ברור שבכמה מקומות ראשי התיבות באים לסמן שהפירוש הוא מאת רשב"ת. בהקשר זה יש לציין כי כתבי יד אחדים הכוללים את קורפוס הכתבים בגאומטריית הכדור (סוגה הנקראת Sphaerica אצל הנוצרים) מעוטרים במערכות זהות של הערות בשוליים, אשר חלק מהן גם כן חתומות "ד"ת".³¹ הערה ארוכה דנה בח"ב פכ"ד. גם בנוגע לפיסקה זו, מאפשרת לנו הערה מקבילה בשולי כתב יד אחר לקבוע שמקור ההערה הוא בדברי רשב"ת. והנה הכתוב בכתב היד שלנו, דף 110ב:

ולפי מה שהתבאר במופת שהרקות בלתי נמצא פי' בזה הפרק תמצא לאשר ישאלו ויאמר הגלגלים כולם כגלדי בצלים נמצא שאין ריקות בעולם א"כ איך נוכל לצייר ולומ' במקצת הגלגלים יוצא חוץ למרכז הארץ [111א] כגון בגלגל השמש על כן נסתפק הרב ז"ל בזה שלזה הדעת יש גלגל גשם אחר בין שני הגלגלים אם אין ריקות בעולם ואם יש גלגל חוץ למרכז ועל כן היה מרחיק הרב ז"ל יוצא חוץ למרכז כיון שאין ריקות בעולם.

בכ"י ששון 341, עמ' 150, נמצאת הערה כמעט זהה, והיא חתומה בסופה "שב"ת":
בכאן תפול השאלה והתשובה שנאמר כי מפני שהגלגלים כגלדי בצלים נומר שאין

30 כ"י ששון עשיר במיוחד בהערות שוליים רבות, בכתובות שונות, המביאות את דעותיהם של לא מעט הגוים, יהודים ולא-יהודים כאחד. ראה התיאור המפורט באהל דוד, א, עמ' 417-419. מר פרנקל ואנוכי מכינים מחקר מקיף על כתב היד. ובו נפרסם את ההערות החשובות ונדון במשמעותן לגבי לימוד המו"נ בהקשרים תרבותיים שונים.

31 ראה: רמש"ש, תרגומים, עמ' 515-516, 541-542. ואולם סיפור תרגומו של הקורפוס טרם הובהר. שני נצרים למשפחת התבונים עסקו בו, יעקב בן מכיר ומשה אבן תבון. תרגומו של משה אבן תבון לספרו של תאודוסיוס נעשה בשנת ל"א לפרט (ראה למשל כ"י מונטיקינו, ארכיון המדינה 510, 171א); ואילו יעקב בן מכיר, שתירגם אותו בשנת החמישים לפרט, מתלונן "וכבר העתיקו זה לו עשרי" שנה ונגנבה ממני ההעתקה הראשונה" (ראה למשל כ"י מילנו, D 114, 93א). האם לפנינו מקרה של גניבה ספרותית?

רקות בעולם א"כ איך נצייר גלגל יוצא חוץ למרכז שלפי זה הדעת רקות בעולם ואם לא יש גשם בין היוצא חוץ למרכז ובין המקיף סביב בשמי[ם] וזוה יראה להרחיק היוצא שב"ת.

המשפט המבואר בהערה נמצא בדפוס וילנה, דף נ ע"ב, שורה 14, ומקומו בתוך התקפה חריפה של הרמב"ם על השיטה הפתולמאית בתכונה. הרמב"ם מצביע על בעיות חמורות הפוקדות את השיטה, ומטרת הדיון הספציפי שרשב"ת מעיר עליו היא ביטול כל הפתרונות שהוצעו עד כה לבעיה.³² שינויי הלשון הקלים בין הגירסאות בהערה רומזים אולי על מסורת שבעל פה; ייתכן, דרך משל, שרשב"ת רשם בגליון עותקו את ההערות או הפירושים החשובים ביותר שהשמיע לתלמידיו, ואולם תלמידיו לא דייקו לכתוב אותם מלה במלה. הפירוש לח"ב פכ"ד בכ"י ליוורנו ממשיך:

והראיה הכוללת מהם על מניעם הוא עניין לא יגיעו דעות כל זה בפנים ומדעתי אני הכותב בחוץ הלשון הזה נראה לי כאן חסרון מי שיהיה ענינו אבל שאר ענינם הוא עניין שאין לחשוב על הראיה הלקוחה מתנועתם על מניעם שהוא עניין לא יושג שהוא לקחו אם למופת אם לראיה חזקה וזה במקומות רבים ע"כ מצאתי בחוץ.

לפנינו שתי הערות טקסטואליות לגבי סופו של הפרק, והן מציעות הבנות מנוגדות לגבי המסקנות החמורות שהרמב"ם מסיק בסוף הפרק, כפי שהובאו במשפט זה (דפוס וילנה, עמ' 51 שורה 20): "והראיה הכוללת מהם שהם הורנו על מניעם אבל שאר ענינם הוא עניין לא יגיעו שכלי האדם". ההערה הראשונה קובעת שהלשון "והראיה הכוללת מהם על מניעם הוא עניין לא יגיעו דעות" מקומה "בפנים", כלומר היא מקבלת אישור שהיא לשונו של הרמב"ם, ואיננה הגהה שהסתננה לתוך מו"נ. ואולם לפי גירסתה של הערה זו, מסקנת הרמב"ם היא שדעת אנוש איננה מסוגלת להגיע לשום ידיעה על גרמי השמים, אפילו לא להסיק מתנועתם על מציאות מניעם. על זה באה ההערה השנייה, הגורסת "אבל שאר ענינם הוא עניין" וכו', כפי שבדפוסים. המעיר מנמק את גירסתו בכך שהרמב"ם אכן מסיק מציאות האל מתנועת גרמי השמים בכמה וכמה מקומות; מה שאינו בריהשגה הוא "שאר ענינם" של גרמי השמים.³³ כמו כן מודיע המעיר השני, שההשלמה שהוא מציע היא לפי דעתו; משמע שידע שאין לה סימוכין במקור.³⁴ מסופה של ההערה, "ע"כ

32 לפי דעתי, "הימנעות הרקות" איננה אלא טענה משנית במסגרת דיון זה, ולכן נראה שרשב"ת לא ירד לסוף דעתו של הרמב"ם. דנתי בהרחבה בפרק זה מן מו"נ בשני מאמרים: מבוכה; סוגיות. הדמיון בין מערכת הגלגלים ובין "גלדי בצלים" אינו נמצא במו"נ אלא בהלכות יסודי התורה פ"ג ה"ד.

33 כבר נחלקו החוקרים בשאלת הגדרת "שאר ענינם" של גרמי השמים שאינם ניתנים להשגה, ראה מאמריי המוזכרים בהערה הקודמת. בעניין אחר מביאות שתי ההערות שבפירוש גירסה אחרת מוז שבדפוס, והוא תירגום הערבית "עקול": "לשון ההערות היא 'דעות', ואילו לשון הדפוס 'שכלי'". בפרט זה תואמת גירסת הפירוש את תרגומו של אלחריזי. על עניין זה נדון עוד להלן.

מצאתי בחוץ", אנו למדים ש"הכותב החוץ" איננו מחבר הפירוש הנמצא בכ"י ליוורנו, אלא מלומד אחר שהערותיו בשולי המו"נ היו לנגד עיני הפרשן שלנו.

ל"תיקון" זה משמעות רבה לגבי יסודות הפילוסופיה של הרמב"ם, והוא כבר משך את תשומת לבם של כמה חוקרים. בהערה לתרגומו (חלק ב, עמ' 194 הערה 4) קובע מונק, על פי בדיקת כל כתבי היד של המקור שהגיעו לידי, שהמילים "אבל שאר ענינים" אינן אלא הוספה של רשב"ת. שוב קובע מונק שבמקרה דידן דווקא תרגומו של אחריו מדויק ביותר: "והראיה הכוללת המצואה מהם על מניעם הוא דבר אשר לא יגיעו דעות בני אדם אליו". מונק אינו משאיר שום ספק שהרמב"ם קובע שגרמי השמים כה נשגבים עד שאין ביכולתם של בני אדם לדעת עליהם שום דבר, אפילו לא להסיק מתנועתם לגבי מציאות הבורא. ואולם מונק מבין היטב מדוע הרגיש רשב"ת שעליו לתקן במקום זה, ואף מביא כמה מראי מקומות המצדיקים את עמדתו.

גם הרב קאפח, שהישווה את מהדורתו של מונק עם מספר כתבי יד נוספים, לא מצא שום גירסה אחרת בערבית שתצדיק את התוספת, וגם הוא ציין שרשב"ת הוסיף משלו את המילים "אבל שאר ענינים". ואולם הרב קאפח הבין את הרמב"ם בצורה שונה לחלוטין. מתרגומו של המשפט ("והלמידות הכללית ממנו היא שהוא הורנו על מניעו, לדבר שלא יגיע שכל האדם לידיעתו"), ומהערותיו על אתר, עולה שלפי הבנתו, הרמב"ם אומר שהשמים אכן מלמדים אותנו על המניע, ואולם המניע – ולא השמים – הוא זה שאי אפשר להשיגו, והוגעת המחשבה עליו אינו אלא מגרעת ושיגעון. תיקונו של רשב"ת נובע מאי הבנת הלשון, כי הרמב"ם לא חשב כלל וכלל לכתוב שאי אפשר להסיק את מציאות האל מתנועות גרמי השמים. חשוב לציין כי ישנו פן נוסף להבנה זו, והוא שלפי קריאתו של הרב קאפח אין בפרק זה שום אישוש לטענה שהרמב"ם סבר שגרמי השמים נשגבים מידיעתם של בני האדם; כל המשא שבסוף הפרק על דברים העומדים מעבר לבינתנו מוסב על הקב"ה ועליו בלבד.³⁵

לאחרונה דן זאב הרווי בהשלכות הפילוסופיות של סוגיה טקסטואלית זו, וסיכם את מאמציהם של שני חוקרים אחרים, יואל קרמר וחיים דוידוון, להבין או לתקן את מו"נ

34 הרב קאפח, בהערת 41 לפרק הנ"ל, קבע שההוספה הזו היא "תיקון", מעשה ידיו של רשב"ת: "ור"ש הוסיף משלו וכתב 'אבל שאר ענינים הוא עניין לא יגיעו שכלי האדם לידיעתו' והוא שביש שנגרם מחמת אי הבנת העניין שנדמה לו שדברי הרמב"ם צריכים 'תיקון'".

35 זאב הרווי (מאמרו נידון בפיסקה הבאה) מבקר את הבנתו של הרב קאפח. בין השאר מפני שלפי קריאתו של הרב קאפח, מסקנת הפרק תיטוב על האפשרות בידיעת האל ולא על אפשרות הידיעה בגרמי שמים, דבר שנראה להרווי כסוטה ממטרת הפרק, ואולם לדעת, השאלה העיקרית בקשר לפרק זה היא דווקא מטרתו: האם הרמב"ם התכוון ללמד אותנו שיעור באסטרונומיה, ואז – ורק אז – נהיה רשאים להמשיך ולשאול: איזה שיעור במדע האסטרונומיה רצה ללמד? לעומת זאת, ייתכן מאוד, לאור הכרותו המפורשת של הרמב"ם שלא בא לכתוב ספר במדעים, שענייני האסטרונומיה הועלו רק לצורך עניינים אחרים, ובפרט ענייני תאולוגיה. קיצורו של דבר, מטרת הפרק היא בעצמה מוטלת בספק, ולכן לא אוכל כל קביעה לגבי המטרה לבוא כהוכחה לפירושו של הפרק; אדרבא, הקביעה לגבי מטרת הפרק היא אשר תכוון את הפרשנות.

בשפת המקור.³⁶ לדעת הרווי, הצד השווה בפתרונות השונים שהוצעו על ידי הרב קאפח, קרמר ודוידזון, ואף רשב"ת בעצמו, הוא הניסיון להציל את הדימוי של הרמב"ם כ"רציונליסט בטוח" (confident rationalist), לאור הספקנות העצומה המפעפת ועולה מהמשפט במו"נ, כפי שהבין אותו רשב"ת לפני ה"תיקון". הרווי גם בדק כעשרים כתיבי יד קדומים של מו"נ בתרגומו של רשב"ת, ומצא שרק בשניים מהם חסר ה"תיקון".³⁷ נחזור לכ"י ליוורנו וענייני גירסה גרידא. תרגומו של אלחריזי, כפי שהביאו מונק, תואם את מה שמצטט הפרשן בכ"י ליוורנו; וכבר ראינו לעיל שהוא הכיר דווקא את המהדורה הראשונה של רשב"ת. לכן יש כאן מקום נוסף להרהר שמא תרגומו של אלחריזי אינו אלא הד לתרגומו של רשב"ת, בגירסתו הראשונה. זאת ועוד, בכ"י ליוורנו נאמר במפורש שההוספה היא תיקון על פי הסברה, בכדי שדברי הרמב"ם לא יהיו סותרים זה את זה. ואולם התיקון מובא בשמו של "הכתב בחוץ"; וכבר ראינו שזה אינו כינויו של המפרש עצמו. מסתבר שהוא פרשן אחר, שבמקרה זה הביא את דברי רשב"ת מבלי להביאם בשמו.

ביקורת על התרגום

במקום אחד דן המפרש בשלוש דעות לגבי התרגום המדויק של המלה "מנטקה", כפי שהיא משמשת כמונח טכני במדע הגאומטריה. המונח מופיע במו"נ ח"א פע"ג, והשאלה היא האם לנקד את הטי"ת בפתח ("פעול" בלשון המפרש, כלומר סביל, ובעברית "מדוברים") או בחיריק ("פועל" בלשוננו, היינו פעיל, ובעברית "מדברים"). המפרש דן בדעותיהם של רשב"ת, אלחריזי ור' יהודה אבן אלפכאר.³⁸ משפחת אבן אלפכאר, כמו משפחת אבן תבון, מוצאה מהעיר גרנדה. כמו משפחת אבן תבון, ברח גם בית אלפכאר צפונה, ונצריה, כמו התבוני, שמרו על התרבות האנדלוסית, כולל ידיעת השפה הערבית וההתעניינות בפילוסופיה ובמדעים.³⁹ ואלו דברי המפרש (דף 106א):

- 36 הרווי, מצווה. אני מודה לפרופ' הרווי שהעמיד לרשותי עותק של המאמר. הרווי מפנה למאמרים האלו: J.L. Kraemer, "Maimonides on Aristotle and Scientific Method", *Moses Maimonides and his Time*, ed. E.L. Ormsby, Washington 1989, pp. 79–80; H.A. Davidson, "Maimonides on Metaphysical Knowledge", *Maimonidean Studies* 3 (1992–1993), p. 102.
- 37 שם, הערה 9. יש לכלכל את הארתו של הרווי יחד עם מחקרו של יוסף שטרן על מקומו של הרמב"ם בתוך המסורת הספקנית; ראה על כך במאמרו של שטרן.
- 38 האחרון הוא אישיות ידועה, אשר מילא תפקיד חשוב בפולמוס סביב הפילוסופיה של הרמב"ם ונמנה בין המתנגדים לה. הראשון שעמד על חשיבותו של יהודה אלפכאר היה גוטמן, עמ' 210–211. ראה גם ספטימוס, מפתח ("Alfakar"), ורביצקי, סודות, עמ' 170–171. השווה רביצקי, דיסטריציה, עמ' 38 הערה 3, ועמ' 46 הערה 2.
- 39 הרמב"ם בעצמו שמע את שמעם של בני אלפכאר, כפי שאנו למדים מפתיחתה של האיגרת ששיגר לרשב"ת; ראה שילת, איגרות, ב, עמ' תקל.

בקרים והשטחים והיות הקרים המדברים פי' זה העניין בפירוש מלות⁴⁰ של החכם ר' שמואל ואמרתו(!) שם שיש שקוראים מדוברים ויש שקוראים מדברים וכן הביא ר' שמואל לפי מה שפירש שם כי הערבי שאמר מנאתקא(!) יכול להיות מדוברים או מדברים כי הפועל הוא על משקל פעול בלשונם אין ביניהם הפרש כי אם בעניין והמבין יכול להבין לפי העניין אם הוא פועל או פעול ועל כן הביא ר' שמואל שהוא פועל ור' יהודה אבן אלפכאר מטוליטולא אומר שהוא פעול כי החכמים זוכרים זה העניין בכמה מקומות בספריהם אולי ר' שמואל לא ראה כל הספרים ההם וכל החכמה היא וטעה ר' יהודה חריוו שהעתיק מגוזרים מן גזור והוא פעול מן פעל...⁴¹

פירוש קצר אחר נוגע למונח מתחום הרפואה. הוא נמצא בדף 118א ומתייחס לח"ג פכ"ה: "פי' זה שתי כתנות העין כמו שכתב החכם גואניכי שיש לעין שבע כתנות ושלוש ליחות וזה החכם ר' שמואל עשה במקום כתונה מחיצה שהכתנות הם מחיצות והכל אחד". זאת אומרת שלמונח האנטומי המתורגם אצל רשב"ת "מחיצה" יש שם נוסף בעברית, והוא "כיתנת". ואכן, בתרגום העברי של המבוא לרפואה המכונה Johanniutis אנו קוראים: "כותנות העינים והליחות הם שבעה".⁴² במקום אחר (דף 119א, בקשר לח"ג פמ"ג) מבקר המפרש את תרגומו של רשב"ת למונח אסטרונומי: "פי' ראיתי באלערבי יום אלטביעי ופי' היום הטבעי על כן תמהתי איך אמר ר' שמואל היום (119ב) השמשי ועל כן קרא אותם השבעה ימים טבעיים".⁴³

אחד הדיונים הארוכים בפירוש – והאחרון שנביא במאמר זה – נושא גם הלכתי וגם לשוני. העילה לדיון הוא אחד התרגומים התמוהים ביותר של רשב"ת; ובאמת לפנינו המקרה היחיד שהמפרש מביע בו את הערפתו לתרגומו של אחריו, או ליתר דיוק, מברך על בחירתו של אחריו שלא לתרגם מילים שלא הבינו. מדובר בח"ג פמ"ה, בטעמי המצוות האוסרות על אנשים הנמצאים במצבי ניוול (כגון פרועי ראש) להיכנס למקדש. אני מצטט תחילה את המקור (מהדורת מונק, עמ' 442 שורות 12-15) ואחריו תרגומו של רשב"ת (דפוס וילנה, דף נו ע"ב, שורות 25-27): "...ולא פי חאל שעת כמא יבין... אן לא ידכלה סכראן ולא נגס ולא שעת אעני פרוע ראש וקרוע בגדים ואן כל

40 ראה פמ"ז, ערך "קו".

41 מונח זה הברך את המעתיקים, המדפיסים והמפרשים לאורך כל הדורות. במו"ג וילנה (דף קיח ע"א) רשום "מדובקים" ואולם המילה מסומנת בכוכבית, ובהערה על אתר כתוב: "נ"א מדוברים, והוא הנכון". קלצקין, ב, עמ' 146, לא הכריע בשאלה זו, ובחר רק לצטט ממו"ג ח"א פע"ג כדלקמן: "מדברים (נ"א מדוברים)...". גם צרפתי, עמ' 227 הערה 38, לא הכריע בעניין, והסתפק בהפניה ל"גבעת המורה" של שלמה מימון, הגורס "מדוברים". היחיד שהכריע בעניין הוא מונק, א, עמ' 384 הערה 2, שם קבע שהצורה הנכונה היא הסבילה (מנטק, ט"ח פתוחה).

42 כ"י פריס, Bibliothèque nationale, héb 1116, דף 33. על התרגומים לעברית של ספר זה ראה רמ"ש, תרגומים, עמ' 712-714.

43 בעניין זה השיג עליו גם שם טוב אבן פלקירא, ראה שיפמן, מתרגמים, עמ' 134.

עובד יקדש ידיו ורגליו"; "ולא בעת האנינות וכל מי שלא רחץ גופו כמו שיתבאר... שלא יבוא אליו לא שכור ולא טמא ולא מי שלא רחץ ראשו רצוני לומר פרוע ראש וקרוע בגדים ושכל עובד יקדש ידיו ורגליו".⁴⁴

והנה, הרמב"ם השתמש בפרק זה במילה "שעת" פעמיים: בפעם הראשונה תירגם רשב"ת "וכל מי שלא רחץ גופו", ואילו בשנייה העתיק "מי שלא רחץ ראשו". כמנהגו הטוב, כבר עמד הרב קאפח על הבעיה וציין על אתר (הערות 56-57 לפרק הנ"ל במהדורתו); ובעקבות תרגומו של הרב קאפח, המבוסס כרגיל על שימושי לשון של הרמב"ם או של רס"ג, כתבתי לעיל שהרמב"ם התכוון למצבי ניוול. נביא עכשיו את מקצתו של הפירוש, המשתרע על דפים 119-120א מכתב היד שלנו. יש לציין כי המפרש בדק גם את תרגומו של רס"ג ("טפסיר"!!).⁴⁵

ולא מי שלא רחץ ראשו ר"ל פרוע הראש תמיהא לן איך אמר הרב ז"ל כי פרוע ראש הוא מי שלא רחץ ראשו הלא ידענו כי פרוע ראש ושתויי יין לא היו נכנסין למקדש דבר תורה ור"ל פרוע ראש מי שמגדל השער יותר מן הזמן הקצוב לו שיש לו להסתפר בזמן ידוע כדתנן בסנהדרין מלך מסתפר בכל יום כהן גדול מערב שבת לערב שבת כהן הדיוט מחדש לחדש ואם עבר הזמן הזה ולא נסתפר נקרא פרוע ראש ועובר בלאו והכתוב לא דבר בשום מקום מרחיצת ראשו אבל שלא יגדל השער כדכתי' את ראשו לא יפרע כלומ' לא יעבור הזמן שלא יסתפר ואם לא נסתפר נקרא פרוע ראש ותרגם אוינקלוס לא יובי פירוע פי' לא יגדל [120א] שער א"כ היאך אמר הרב ז"ל כי מי שלא רחץ ראשו נקרא פרוע ראש היה לו לומר מי שלא נסתפר נקרא פרוע ראש כי כן הוא העקר ואחרי שעבר זמנו שלא נסתפר קראו התורה פרוע ראש כלומ' שגדל שערו ולא נמצא בשום מקום שנקרא פרוע ראש מי שלא רחץ ראשו. גם תמהתי על דברי אבן גנח שפירש יפרע ופרע לשון גלוי ודבריו ודברי הרב ז"ל צריכין עיון. וחריוזי לא הביא מי שלא רחץ ראשו כי אם פרוע הראש לבד ויפה עשה. תמהתי איך העתיק ר' שמואל באלו שני המקומות ולא מי שלא רחץ גופו ולא מי שלא רחץ ראשו שהרי הערבי אינו מזכיר בזה

44 יש מקום להשוות את הדברים האלו עם מה שכתב הרמב"ם בתשובתו לעובדיה הגר (שילת, אירעות, עמ' רלט). שם הסביר הרמב"ם שלפני הופעת דת האסלאם היו ל"שמעאלים" שלושה מיני עבודה זרה בעיר מכה: פעור, מרקוליס וכמוש. וכך היתה עבודת כמוש: "וכמוש עבודתו בפריעת הראש ושלא ילבש בגד תפור". הרמב"ם ממשיך את הסברו ואומר שמנהגים אלו נשאר אצל המוסלמים, אלא שהם "דורשים" אותם לעניין אחר ואומרים: "זה שנפרע ראשו ולא נלבש תפור בתרפות, כדי להכניע לפני האלוה ולזכר היאך יעמד האדם מקברו". מכל מקום, אם ידוע היה לרמב"ם שמנהג עובדי עבודה זרה היה לפרוע ראשם וללבוש בגדים בלתי-תפורים, נראה שדי בכך להטעים את איסורה של התורה להיכנס למקדש פרוע ראש וקרוע בגדים, ויש מקום לשאול, למה לא הזכיר הרמב"ם את הטעם הזה במו"נ.

45 השווה גם הערתו של מונק לתרגומו, ג, עמ' 356 הערה 3.

המקום לא רחיצה ולא ראש ולא גוף וכן הוא לשון הערבי באלו שני המקומות ולא כל מאן שעת ר"ל פרוע הראש ע"כ לשון הערבי ושעת אצל הערבי כולל כל לשון נוול בין שהיו בגדיו מנוולים בין ראשו בין גופו וכן כתב רבי סעדיה פי' טפסיר (!) פסוק ראשיכם אל תפרעו לא תשעתו ואינו מזכיר שם ראשיכם כלל והרב ז"ל הבין במלת שעת פרועי ראש לבד והוא מי שמגדל שערו יותר מדאי ועל כן אמר ר"ל פרוע ראש ועל כן תמהתי איך עשה ר' שמואל רחיצת ראשו וגופו שאין זה בלשון הערבי. וכן תמצא בחלק ראשון פרק ל"א במקום ממיעוט רחיצת ראשם וגופם שמן אלשעת כולל כל אלו הלשונות ואין שם בערבי לא רחיצת ראש וגוף כי אם שעת. הראשון ולא בחל אלשעת והוא שם ופי' לא בעת הנוול האחרון ולא שעית והוא תואר ולא מנוול ואותו של פרק ל"א הוא שם בשני המקומות בזה הפרק בתוך שלש שורות הראשון וכל מי שלא רחץ ראשו והשני ולא מי שלא רחץ ראשו ואמר הערבי ולא כל מאן שעת בשניהם ובשני אמר הערבי ר"ל פרוע ראש ע"כ לשון הערבי אך תמהתי על החכם ר' שמואל איך העתיק ראשו וגופו ותמהתי על הרב ז"ל איך פירש על שעת ר"ל פרוע ראש.

הפירושים הנוספים למו"נ שבכ"י ליוורנ

הפירוש שלנו מסתיים בדף 121א: "נשלם החלק הג' בס"ד". אחריו בא בכתב היד פריט מס' 4, הכולל פירושים והערות לפרקים שונים שבמו"נ. הערות אלו פותחות (דף 121ב): "אמרו הפילוסופים בעלי הדבר וכן כתב החכם ר' שמואל בספר המילות במלת גזרה...". הדיון ארוך, נושא לוגיקה, ופירושו של רשב"ת על קהלת מוזכר בתוכו. בדף 122א מתחיל דיון אחר, גם הוא ארוך, בעניין מרכבת יחזקאל. הדברים נאמרים על דרך הפילוסופיה, ומתייחסים למו"נ ח"ג פרקים ב', ג', ה', ז'. אחריו (דף 124ב) באות הערות נוספות על המו"נ, הנוגעות לפרקים שונים מכל חלקיו, שלא לפי סדר הפרקים. אין ללמוד מהערות אלו דבר נוסף לגבי תרגומו של רשב"ת למו"נ והערותיו עליו. באשר לזיהוי המפרש – במקום אחד מזכיר המפרש את הביקורת שמתח הרמב"ן על הרמב"ם (ראה דף 125ב, בקשר לח"ב פמ"ח):

זכר הרב ז"ל ענין אריכות הימים הנזכרת בתורה ואמר בדרך הערה ורמז ואמ' ולא יתכן לומי בזה יותר מזה כי די לנו במה שרמז בזה הפרק. ואשר הביא לרב ר' משה ב"ר נחמן ז"ל לשלוח יד על הדעת הזה שאמר דברי הרב דברי רוח השם יכפר אותו כי לא הבין רמוזותיו בזה הפרק...

והנה, באיגרתו להלל מפירא, מתייחס זרחיה בן שאלתיאל חן דווקא להשגות הרמב"ן כמקור למבוכתו של מכותבו: "...כי כל זמן שתעשה זה לא תצא ממבוכה גדולה כמו שבלבל עניין זה חכמים הרבה ובכללם הרב ר' משה ב"ר נחמן ז"ל... עד שתלמיד קטן

שגדל בין אנשי החכמה והפילוסופים לא היה קשה בעיניו מה שהיה קשה על הרב הזה...⁴⁶. מכאן ראייה להשערתו של פרנקל שפירושים אלו קשורים עם זרחיה, מחברה של האיגרת הבאה מיד אחריהם.

איגרת זרחיה בן שאלתיאל חן

בדף 126א ישנן כמה שורות ריקות, המסמנות את סופה של החטיבה השנייה של ההערות, ואחריהן מתחילה האיגרת של זרחיה בן שאלתיאל חן.⁴⁷ איגרת זו נשתמרה בגירסאות שונות; בכ"י ליוורנו הובא רק סופה של האיגרת, ובו דיונים על סולם יעקב וספר איוב. אמנם לא השוויתי את הגירסאות באופן שיטתי, אבל אוכל לציין שבפרט אחד חשוב ביותר מציג כ"י ליוורנו נוסח אחר מזה של כ"י קמברידג' (לשעבר כ"י כרמולי), והוא כתב היד שבדקו קירכהיים ואחריו שטיינשניידר.⁴⁸ כוונתי לקטע הבא (ואני אצטט אותו מכ"י ליוורנו, דף 127א):

על כן אחי ירחמך האל כשיבאו לידך דברים ועינים כגון אותם שכתבתי לך תחלה ותפשת עליהם אל תהי הורס ומהר לתפוש על הדבר השתכל בעינין כלו מראש ועד סוף השתדלות יפה... אמנם עניין בני האלים והמצב השני ששאלת יפה שאלת כי הוא עניין נסתר מאוד וכ"ש מן המתחילים ואם הוא אצלי מבואר הוא מפני שלמדתי זה הספר לאחרים פעמים רבות לא שאני מקובל בו משום אדם ומפני הביטי תמיד בספרי ארסי שהם עמי כלם ביאור אבן ראשד (!) ותמאסתיוס (!) מלבד ספר בעי חיי (בעלי חיים – De animalibus) שאינו אצלי ומצאתי בהם כל דבר ודבר מאותם הדברים שחבר הרב בעל המורה ז"ל לפי דעות ארסי וכל ראייה שהביא מדבריו עד שחברתי לך ספר גדול מדברים אלו ומכל המקומות הצריכים לבאר ביאור...

בכ"י קמברידג', אחרי רשימת ספרי אבן רשד ותמסטיוס, מופיעות המילים "והעתקתי אותם", ומכאן הידיעה, שחוקרים רבים שאבוה מספרו של שטיינשניידר, שזרחיה תרגם את פירושי שני החכמים האלו לקורפוס האריסטוטלי. אמנם הגיעו לידינו תרגומיו של זרחיה לספר אחד של אריסטו, פירוש אחד של תמסטיוס ושלושה מביאורי אבן רשד, אבל אין לדעת אם שאר התרגומים לא שרדו, או שמא לא נכתבו, וגירסת כ"י קמברידג' מביעה משאלה ולא עובדה.⁴⁹

46 פורסם על ידי ר' קירכהיים, אוצר נחמד ב (1857), עמ' 123.

47 על איגרת זו ראה רביצקי, דיסרטציה, עמ' 77-80.

48 מאמרו של קירכהיים בנוי כולו על כ"י כרמולי. שטיינשניידר דן באיגרת בתרגומים, עמ' 112.

כתבי יד נוספים נרשמו על ידי רביצקי, דיסרטציה, עמ' 78.

49 ראה הדיון אצל בוס בהקדמה למהדורתו של תרגומו של זרחיה ל"ספר הנפש". בתוך ההקדמה

רשב"ת: מפעלו וחוגו

הפירוש בכ"י ליוורנו, מלבד מה שהוא מלמד לגבי נקודות מסוימות בעבודת התרגום של רשב"ת, עשיר מאוד גם בידיעות על הדורות הראשונים של לומדי מו"נ; וכבר ראינו שציבור זה ראה ברשב"ת לא רק מתרגם אלא חכם בזכות עצמו. לכן נוכל במידה רבה של צדק לכנות חוגים אלו כתלמידי רשב"ת, ותלמידי תלמידיו בפרובנס ובצפון ספרד. אמנם כבר הופרכה כליל הצעתו של י' זנה שרשב"ת עמד בראש "אקדמיה"⁵⁰, ואולם גם אם הוא לא עמד בראש גוף ממוסד, ברור שהפיץ את תורתו במסגרות שונות. מן הראוי אפוא שננסה לתאר, ולו בצורה ראשונית, את חוג מקורביו ותלמידיו של רשב"ת, האנשים אשר מסרו את הערותיו ורעיונותיו: אלו שזכו לעיין בעותקים שונים של מו"נ הכתובים בכתב ידו, ואלו שקיבלו את פירושו בעל פה.

נתחיל באנשים הידועים לנו כקרובים אליו. לונל (Lunel), עיר מולדתו, היתה אז מרכז חשוב ביותר לתורה ולחכמה, ומסתבר מאוד שרשב"ת הכיר את רוב החכמים שגרו בה או שעברו דרכה. ואולם בידינו מעט מאוד מידע מפורט לגבי חבריו האישיים. אביו, ר' יהודה, היה מיוודד מאוד עם ר' משולם בן יעקב, וציווה על בנו שמואל לרכוש את חברותם של שניים מחמשת בניו של ר' משולם, אהרון ואשר, אבל איננו יודעים אם רשב"ת מילא צוואה זו. לעומת זאת, ידוע ששלמה בן יוסף – ככל הנראה הכוונה לר' יוסף אבן פלאת – היה לו לחבר נעורים.⁵¹ בפתירתו לתרגום מזכיר רשב"ת את "חכמי הארץ הזאת ונבונה... ובראשם החסיד הכהן ר' יהונתן נר"ו ויתר חכמי בקעת יריחו עיר מושבי..."; הם אשר ביקשו ממנו לתרגם את מו"נ. רשב"ת מזכיר רק חכם אחד בשמו, הלא הוא מנהיג החבורה, ר' יהונתן הכהן. בפירושו על ספר קהלת מזכיר רשב"ת את "חבריו" כמה פעמים, אבל אינו מזכיר אותם בשמותם.⁵² רשב"ת ביקר בהרבה מקומות בפרובנס ובצפון ספרד, וסביר להניח שבכל המקומות האלו הכיר את חכמי המקום והחליף עמם רעיונות, אבל אין בידינו פרטים נוספים, מלבד עצם השהייה בערים השונות.⁵³

"חבר יקר" שעמד בקשר הדוק עם רשב"ת הוא יוסף בן ישראל. עברו תרגם רשב"ת את ספר "אותות השמים", וכבר עמד רביצקי על הקשר האמיץ בין התעניינותו של רשב"ת בספר זה ובין עניינו במו"נ.⁵⁴ אנו יודעים שרשב"ת השיב ליוסף בן ישראל על שלוש שאלות ששאל בקשר למו"נ; ואולם כתב היד היחיד של תשובותיו אבד בשרפה

לתרגומו לספר מהות הנפש של אלפאראבי (מצוטט אצל בוס, שם, עמ' 3) נתן זרחיה רשימה צנועה יותר של תרגומיו, שתואמת את המציאות כפי שהיא משתקפת בכתבי היד אשר נמצאים בידינו.

50 ראה הדיון הממצה אצל שילת, איגרות, עמ' תקלב הערה 1.

51 גרוס, עמ' 277-282.

52 רביצקי, דיסרטציה, עמ' 34 הערה 1.

53 שם, עמ' 282; פונטיין, עמ' 4.

54 רביצקי, מטאורולוגיקה; פונטיין, עמ' 2.

שפקדה את הספרייה שבעיר טורינו. חיבור אחר של רשב"ת, "טעם השלחן והמנורה ולחם הפנים", קשור אף הוא במו"נ, כי בו מנסה רשב"ת לתת טעם לכמה מצוות שהרמב"ם לא יכול היה למצוא להן טעם במו"נ. גם חיבור זה, ששרד בלא מעט עותקים, כתוב בלשון איגרת.⁵⁵

הרד"ק (ר' דוד קמחי) נקשר מאוד לרשב"ת, עד כדי שהרגיש בכדידות אינטלקטואלית קשה אחרי פטירתו. כך התוודה רד"ק בפני ר' יהודה בן אלפכאר: "...כי מעת אשר נאסף אל אבותינו אחינו החכם ר' שמואל אבן תבון ז"ל לא מצאתי עם מי אדבר בזה" – וכוונתו "בוזה" היא לענייני פילוסופיה ומדע.⁵⁶ השפעתו של רשב"ת ניכרת במיוחד בפירושו האלגורי של רד"ק למעשה בראשית. בראש הפתיחה לפירוש זה רשום "קבלתי מן החכם הגדול נר"ו", וכבר העלתה חנה כשר את האפשרות שהכוונה לרשב"ת.⁵⁷ במילים אחרות, ייתכן מאוד שרד"ק מציין את רשב"ת כמקור הסמכותי לדברים שיבואו בפירושו. מכל מקום, פתיחת הפירוש רוויה בדיונים בענייני מטאורולוגיה, ואין ספק שבעניין זה רשב"ת הוא בעל הסוגיה. לדעתי, הדיונים הללו מצביעים על פן נוסף של ההתעניינות בספר המטאורולוגיה בקרב יהודי פרובנס בתחילת המאה ה"ג. כבר הזכרנו בראש המאמר שרשב"ת הבין – ולדעתי טעה בהבנה זו – שהרמב"ם רומז במו"נ ח"ב פ"ל, שהמפתח ל"סוד" מעשה בראשית נמצא בספר המטאורולוגיה. ואולם מחיבורו של רד"ק, ובמיוחד מפתחתו, אנו רואים שספר זה היה חשוב מפני שסיפק הסברים מדעיים (או רציונליים) לתופעות טבע, כגון רעידות אדמה, רעם וברק. ההכרה בתופעות אלו כאירועים טבעיים הוא שלב ראשוני והכרחי לקראת הציאה לדרך הפילוסופיה, ובלעדיה לא ייתכן לקהילה מסורתית שתתקדם בדרך הגותית דוגמת זו שהתווה אותה הרמב"ם.

אף קשריו של ר' אברהם הכהן מאלכסנדריה עם רשב"ת אינם ברורים כל צרכם. ככל הנראה הוא היה איש הקשר של רשב"ת עם יהדות מצרים. באיגרתו אל הרמב"ם, ביקש רשב"ת שישלח הרמב"ם את תשובותיו לאלכסנדריה אל "התלמיד הנבון המשכיל ר' אברהם הכהן ש"צ... וידעתי כי הוא בחסדו ישתדל לשלחם אלינו על ידי אחינו היהודים ההולכים לשם תמיד כי גם גמלני חסד להשתדל בכל אשר שלחתי לעשות שם וכל שכן שישתדל אם יבא לו כמו מצות אדוננו ירום הודו".⁵⁸ מלשונו של רשב"ת, "כי גם גמלני חסד להשתדל בכל אשר שלחתי לעשות שם וכל שכן" וכו', אנו למדים שהיו לו קשרים מסועפים במצרים. נראה שרשב"ת עצמו ערך שני ביקורים באלכסנדריה, שניהם אחרי

55 דנתי בחיבור זה במאמרי קובץ, עמ' 1428-1431. בתגובה למה שכתבתי שם, עמ' 1428, כתב לי פרופ' רביצקי (מכתב פרטי, אייר תשנ"ה) שאכן הקדיש כמה שורות לחיבור הזה בדיסרטציה, עמ' 20. הנני מתנצל בפניו על שלא עיינתי שם בזמן שכתבתי את המאמר הנ"ל. ולגופו של עניין, אינני רואה שום סיבה להטיל ספק בייחוס החיבור לרשב"ת.

56 קובץ, ח"ג, עמ' ג.

57 כשר, עמ' 879. האפשרות השנייה היא שאחד מתלמידיו של רד"ק ניסח את הדברים, וכוונתם שכך הוא קיבל מן החכם, כלומר מרד"ק.

58 קובץ, ח"ב, עמ' כו.

פטירתו של הרמב"ם. בקולופון של כמה מכתבי היד של "אותות השמים" רשום שרשב"ת סיים את מלאכת התרגום בשנת 1210, בשובו מאלכסנדריה: "...יום שני י"ב לחדש תמוז שנת תקק"ע ליצירה על הים בבואי מאלכסנדריא שלמצרים בין שני איי לנפדושא ופנטאריא".⁵⁹ בקולופון לפמ"ז מוזכרת שוב חזרה מאלכסנדריה, הפעם בשנת 1213: "עשיתי זה הספר בתוך הספינה על חוף אדיר לאקליבה בארבעת מילין ולתונים יום וחצי בבואי מאלכסנדריה בחדש תמוז שנת תקקע"ג ליצירה".⁶⁰ השוני הרב בין המקומות הגאוגרפיים המוזכרים ("בין שני איי לנפדושא ופנטאריא" לעומת "חוף אדיר לאקליבה בארבעת מילין ולתונים יום וחצי"), וכן המרחק האורתוגרפי הרב בין התאריכים בכתיבתם (תקק"ע, תקקע"ג), חוברים יחד להוציא מכלל אפשרות כל טעות מצדם של המעתיקים.

נראה אפוא שרשב"ת ערך שני ביקורים שונים בעיר אלכסנדריה.⁶¹

חוג מיוחד של תלמידים נמצא בין בני משפחתו. חתנו ר' יעקב אנטולי מזכיר את לימודיו עם רשב"ת.⁶² מסמך מעניין הקשור לדיונים בין צאציו של רשב"ת נמצא בכ"י פרמא, די רוסי 1393, דפים 94-102ב. בדפים אלו באות תשובותיו של ר' משה ן' תבון לשאלות אחיינו (הלז מכנה את רשב"ת "החכם זקני") בקשר לספר "יקו המים", ומכאן שבני המשפחה דנו ביניהם על כוונותיו ודעותיו של רשב"ת. אמנם ר' משה מביא הרבה תורה בשם אביו, אבל לא נהיר באיזו מידה למד ר' משה את החכמות מפי אביו במישרין;⁶³ ייתכן שהוא נשען בעיקר על דברי אביו הכתובים, ובכך אינו שונה בהרבה מרוב המלומדים שבדורו. ספק זה עולה מתוך העיין ב"דברי הר' משה בן הר"ר שמואל אבן תבון על אגרת אביו", שהם מעיין השגה או ביקורת על אגרת ההשגחה של רשב"ת.⁶⁴ אמנם ר' משה מכנה את עצמו "בנו תלמידו", אבל נראה שזה אינו אלא ביטוי מנומס, המקביל לתואר "אבא מארי". מכל מקום, ר' משה מצטט רק מתוך כתבי אביו, היינו אגרת ההשגחה ומאמר יקו המים, אבל – לכל הפחות במסמך זה – אינו מביא ולו שמועה אחת ממנו.⁶⁵ כבר ראינו שרשב"ת בילה הרבה זמן מחוץ לביתו, ולפיכך ייתכן שלא יכול היה לחנך את בנו באופן אישי.

59 כ"י אוקספורד-טודלי מיכאל 180 = קטלוג נויבאוואר 1372, דף 51ב. אמנם גם רמש"ש וגם פונטיין דנים בקולופון הזה, אבל דומני שלא פורסם במקור עד כה.

60 מצוטט על ידי אבן שמואל, מורה (תש"ז), במבוא לפמ"ז, ע' 5 הערה 18.

61 הסבר אחר אפשרי הוא שרשב"ת. בשובו מביקורו היחיד באלכסנדריה, שהה כשלוש שנים באזור שבין דרום איטליה, סיציליה ותוניסיה. אפשרות זאת אמנם רחוקה, אבל אם ימצאו לה אישושים ממקור אחר, היא מעניינת מאוד, לאור הפעילות האינטנסיבית בלימוד המו"נ באזורים ההם במאה ה"ג, כמשתקף למשל בפעולותיו של אברהם אבולעפיה.

62 ראה לעיל, הערה 28.

63 רביצקי, דיסרטציה, עמ' 23-24.

64 פורסם במאמרו של דיונדרוק, רשב"ת, עמ' 363-365. מתוך התשובה עולה בעליל שר' משה מתייחס רק למסמך כתוב, ולא שוחח עם אביו בעניין זה: "ראיתי השאלה הזאת... ואני בנו תלמידו תמהתי תמה גדול מה הביא אבא מארי מ"כ לשאל עליה...".

65 השווה, למשל, המימרות הרבות שהביא ר' אברהם בשם אביו הרמב"ם.

מכל מקום, נראה שר' משה הושפע ממקורות שאביו לא הכירם, כגון ספר "מאזני העיונים".⁶⁶ נראה שהבן בחר לעצמו דרך אחרת בהגות;⁶⁷ במיוחד יש לציין שר' משה היתה גישה עצמאית למדו"ג, השונה בהרבה מזו של אביו.⁶⁸ רשב"ת עמל ליישב את ההיגדים השונים הנמצאים במו"ג והסותרים זה את זה (לדעתו), במטרה להגיע אל שיטה אחת ואחידה בעניין ההשגחה; סבור היה שהרמב"ם אכן הירצה שיטה אחידה, גם אם הוצרך להציגה בצורה שיש בה לכאורה סתירות מסוימות. לעומת זאת, ר' משה בנו אינו מוטרד מכל זה כלל וכלל. לדידו, אין שום סתירה בעניין ההשגחה, אלא שני מושגים שונים: בפרקים על ספר איוב דיבר הרמב"ם "בהשגחה אשר באדם מצד השכל האנושי והחכמה האנושית אשר היא השגחה הכרחית בכל חכם לב", ואילו בח"ג פנ"א דן הרמב"ם בסוג אחר לחלוטין הבא "מצד השכל הנשפע בחכמה האלהית והנבואית לאוהבי השם וליודעי שמו".⁶⁹ נכון הוא שהפילוסופים אינם מכירים בסוג השני, אך עובדה זו איננה מובילה לסתירה פנימית בהגותו של הרמב"ם.

לסיכום: רשב"ת מילא תפקיד מרכזי בקליטת הגותו של הרמב"ם בקהילות פרובנס, ובעקבותיהן בשאר קהילות אירופה. למפעל תיווכו שני היבטים עיקריים: תרגומו של מו"ג, וגיבושה של פילוסופיה מימונית עצמאית. שני היבטים עברו תהליכים ממושכים של זיכוך ויצירה, תוך לבטים פנימיים, התייעצות עם הרמב"ם, פולמוס עם יריבים והחלפת דעות עם משכילים בקהילות שונות ומרוחקות.

66 שם, עמ' 364. ר' משה מייחס אותו לאבן רשד; בכתבי יד אחרים הוא מיוחס לאלגואלי. נראה ששני הייחוסים מוטעים. החיבור הוא בעל אופי אסמאעילי מובהק. הוא נפוץ בשני תרגומים, וכתריסר עותקים כבר זוהו. לדעתו, "מאזני העיונים" הוא אחד החיבורים המעניינים ביותר שתורגמו לעברית. ראה עליו במאמרו של אברהמוב, וכן אצל לנגרמן, ראב"ע, עמ' 72-73.

67 גם כאן ההשוואה עם בנו של הרמב"ם מאלפת.

68 רביצקי (דיסרטציה, עמ' 23-24) הפנה למקורות אחרים שר' משה השתמש בהם, והצביע על נקודות אחרות שבהן גישתו של רשב"ת ובנו מחולקות. על דרכו של ר' משה ראה גם מאמרו של קלנר.

69 דינדרוק, רשב"ת, עמ' 365. אני רואה כאן מעין ההבחנה בין "הנהגה טבעית" ו"הנהגה נסית" שהיכתה שורשים עמוקים בתוך ההגות היהודית המאוחרת.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבן־שמואל, מורה (תש"ז) י' אבן־שמואל, מורה נבוכים, ירושלים תש"ז.
 אבן־שמואל, מורה —, מורה נבוכים, ירושלים תש"כ-תשמ"ז.
 אברהמוב אברהמוב, "מקורותיו של הספר מאוני העיונים לצדק הסרעפים", דעת 34 (תשנ"ה), עמ' 83-86.
 אהל דוד ד' ששון, אהל דוד, אוקספורד תרצ"ב.
 בוס G. Bos, *Aristotle's De Anima, translated into the Hebrew by Zerayah ben Isaac ben Shealtiel Hen*, Leiden 1994.
 ברנהיימר, ליוורנו C. Bernheimer, *Catalogue des manuscrits et livres rares hebraïques de la Bibliothèque du Talmud Tora de Livourne*, Livourne 1915(?).
 ברנהיימר, מילנו —, *Codices Hebraici Bybliothecae Ambrosianae*, Florence 1933.
 גוטמן J. Guttmann, *Philosophies of Judaism*, trans. David Silverman, New York 1973.
 גרוס H. Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897.
 דיזנדרוק, רשב"ת Z. Diesendruck, "Samuel and Moses Ibn Tibbon on Providence", *Hebrew Union College Annual* 11 (1936), pp. 341-366.
 הרוי, מצווה W.Z. Harvey, "Maimonides' First Commandment, Physics, and Doubt", *Hazon Nahum: Essays in Honor of Norman Lamm*, eds. J.S. Gurock and Y. Elman (בדפוס).
 זונטה M. Zonta, *La filosofia antica nel Medioevo ebraico*, Brescia 1996.
 כשר ח' כשר, "הפתיחה שבכתב־יד לפירושו האליגורי של רד"ק למעשה בראשית", קרית ספר סב (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 873-885.
 לנגרמן, ראב"ע Y.T. Langermann, "Some Astrological Themes in the Writings of Abraham Ibn Ezra", *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the Writings of a Twelfth-Century Jewish Polymath*, eds. I. Twersky and J.M. Harris, Cambridge MA 1993, pp. 28-85.
 לנגרמן, כ"י לונדון —, "The India Office Manuscript of Maimonides' Guide: the earliest complete copy in the Judaeo-Arabic original," *British Library Journal* 21 (1995), pp. 66-70.
 לנגרמן, כ"י אלדלאה —, "Supplementary List of Manuscripts and Fragments of *Dalalat al-Ha'irin*", *Maimonidean Studies* 4 (בדפוס).
 לנגרמן, מבוכה —, "The 'True Perplexity': The Guide of the Perplexed, Part II, Chapter 24", *Perspectives on Maimonides: Philosophical and Historical Studies*, ed. J.L. Kraemer, Oxford 1991, pp. 159-174.
 לנגרמן, סוגיות י' צבי לנגרמן, "סוגיות אסטרונומיות במחשבת הרמב"ם", דעת לו (תשנ"ו), עמ' 107-118.
 לנגרמן, קובץ —, "קובץ חדש בפילוסופיה היהודית של ימי הבינים", קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1427-1432 (הודפס מחדש בתוך: מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 142-147).
 לנגרמן, רקיע —, "מעשה הרקיע: ר' חיים ישראלי, ר' יצחק ישראלי והרמב"ם", ספר היובל לשלמה פינס, חלק א (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ז' (תשמ"ח)), עמ' 461-476.
 מו"נ (וילנה) ספר מורה נבוכים... בהעתקת הרב ר' שמואל אבן תיבון ז"ל עם ארבעה פירושים, וילנה תס"ד.
 מונק S. Munk, *Le Guide des égarés*, 3 vols., Paris 1856-1866.
 נוריאל, באור א' נוריאל, "האם שם טוב פלקירא הוא מחברו של 'באור נפלא'?", קרית ספר סב (תשמ"ח), עמ' 915-916.

- ש' סטרומזה, "הערה על יחסו של הרמב"ם לר' יוסף אבן צדיק", ספר היובל לשלמה פינס, חלק ב [=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ט (תש"ן), עמ' 33-38.
- B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition*, Cambridge MA 1982.
- R. Fontaine, *Otot ha-Shamayim: Samuel ibn Tibbon's Hebrew Version of Aristotle's Meteorology*, Leiden 1995.
- G. Freudenthal, "Les sciences dans les communautés juives medievales de Provence: leur appropriation, leur role", *Révue des Etudes Juives* 112 (1993), pp. 29–136.
- גביע צרפתי, מונחי המתימטיקה בספרות העברית של ימי הבינים, ירושלים תשכ"ט.
- י' קאפח, מהדיר ומתרגם, רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים, ירושלים תשל"ב. קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ליפסא תרי"ט [=כתבי הרמב"ם ובנו ר' אברהם, ירושלים, בלי תאריך].
- M. Kellner, "Communication or the lack thereof among thirteenth century Provençal Jewish philosophers; Moshe ibn Tibbon and Gersonides on Song of Songs", *Communication in the Jewish Diaspora*, ed. S. Menache, Leiden 1996, pp. 227–246.
- י' קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים ואנתולוגיה פילוסופית, ברלין תרפ"ח-תר"ף; הודפס מחדש, ניריורק תשכ"ח.
- א' רביצקי, משנתו של ר' זרחיה בן שאלתיאל חן וההגות המימונית-תיבנית במאה הי"ג, ירושלים תשל"ח.
- , "ספר המטאורולוגיקה לאריסטו ודרכי הפרשנות המימונית למעשה בראשית", ספר היובל לשלמה פינס, חלק ב [=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ט (תש"ן)], עמ' 225-250.
- , "ר' שמואל אבן תבון וסודו של מורה נבוכים", דעת י (תשמ"ג), עמ' 19-46.
- , "The Secrets of the Guide to the Perplexed: Between the Thirteenth and Twentieth Centuries", *Studies in Maimonides*, ed. I. Twersky, Cambridge MA 1990, pp. 159–207.
- M. Steinschneider, "Die hebraeischen Commentare zum 'Fuehrer' des Maimonides", *Festschrift A. Berliners*, eds. A. Freimann & M. Hildesheimer, Frankfurt a.M. 1902, pp. 345–363.
- , *Die hebraeischen Übersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1892.
- J. Stern, *Maimonides and the Skeptical Tradition* (בדפוס).
- י' שילת, איגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ח.
- י' שיפמן, מורה המורה לר' שם טוב בן יוסף פלקירה, דיסרטציה, ירושלים תשנ"א.
- , "שם טוב פלקירא ושמואל אבן תבון כמתרגמי מורה נבוכים לרמב"ם", דעת 33-32 (תשנ"ו), עמ' 103-141.
- סטרומזה, הערה
- ספטימוס פונטיין
- פרידנטל
- צרפתי
- קאפח קובץ
- קלנר
- קלצקין
- רביצקי, דיסרטציה
- רביצקי, מטאורולוגיקה
- רביצקי, סוד
- רביצקי, סודות
- רמשי"ש, פירושים
- רמשי"ש, תרגומים
- שטרן שילת, איגרות שיפמן, דיסרטציה שיפמן, מתרגמים